

Ελένη Παπαδοπούλου

Χαμαλεύρι Ρεθύμνου: Η χωρική μετακίνηση, ένδειξη κοινωνικού μετασχηματισμού της μινωικής εγκατάστασης;

ABSTRACT

The Minoan habitation was gradually excavated by the 25th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, during the period 1991-2011 in the Stavromenos-Hamalevri area, east of the city of Rethymno, and constituted a long-lasting settlement. In the context of these investigations, and on the basis of the current data, it is noted that the Minoan settlement arose mainly on the two low fertile hills, "Kakavella" and "Tsikouriana". Clear indications of inhabitation, albeit limited, are also found in the area along the coastal zone of Stavromenos. Extensive one-storey and two-storey buildings with elaborate architecture and construction innovations, workshop facilities, ceremonial pits and rubbish dumps have gradually come to light on the two hills. Their use extended from at least the EM III/MM I period up/until to LM IIIC. The interest lies in the fact that three clear successive shifts in time and space took place at the Hamalevri settlement. As a result of this movement, certain Minoan dwellings were erected and developed at different locations.

The general principles governing the change of settlement sites suggest conscious and organized choices, the symbolic dimensions of which may reflect perceptions and strategies which social groups develop between past and present and between current aims and ancestral prestige. As such, a very interesting field of research is emerging. Clearly, and as evidenced by this preliminary study of Hamalevri, it concerns the social practices of the residential space and the natural environment.

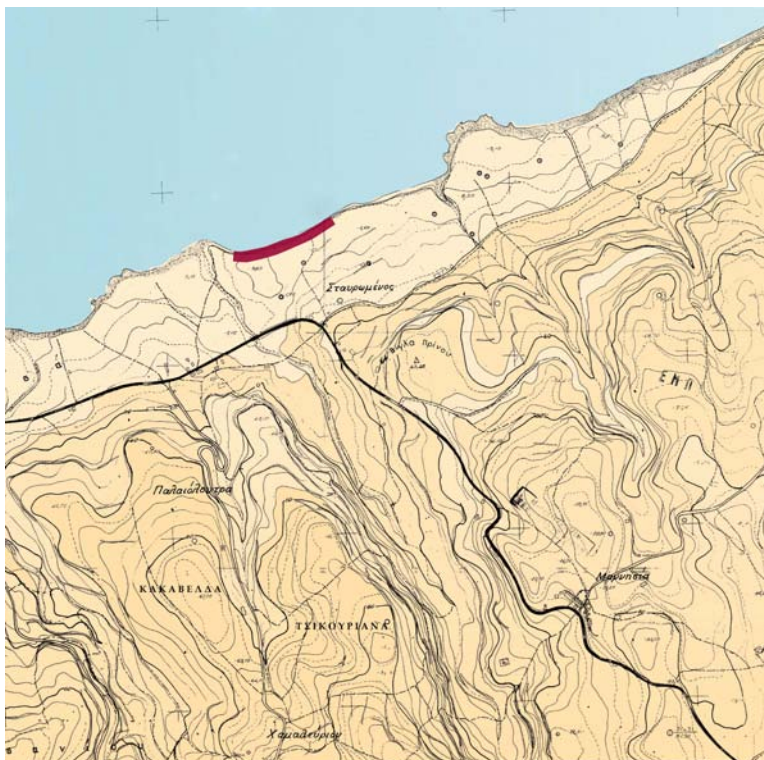
These practices depend on the configuration of living and action conditions, always within the context of historical-cultural coordinates and circumstances during prehistoric times.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: μινωικός, οικιστική εγκατάσταση, μετακίνηση, συνειδητή επιλογή, μετασχηματισμός, κοινωνική δομή

Α΄

Η επιλογή θέσης για την ίδρυση μιας οικιστικής εγκατάστασης συνιστά άκρως σημαντικό γεγονός στο σύνθετο πλέγμα των πρακτικών που διέπουν τον προϊστορικό κόσμο και ασφαλώς επιδέχεται ερμηνειών ικανών να προσεγγίσουν ζητήματα κοινωνικής οργάνωσης, στη βάση πάντα των πορισμάτων της ανασκαφικής έρευνας.

Η αδιάλειπτη εγκατάσταση στον χώρο ή τουλάχιστον η χρήση του για ικανό χρονικό διάστημα υποδηλώνουν τη λειτουργικά επιτυχή επιλογή μίας θέσης και καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη δυναμική ανάπτυξης του οικισμού και τη συνέχειά του στον χώρο και στον χρόνο (Driessen 2010, 43). Ανεξαρτήτως ωστόσο από την επιτυχία της επιλογής, που

Εικ. 1. Χάρτης ΓΥΣ 1:5000.
Η περιοχή Σταυρωμένου
-Χαμαλευρίου με την
παράλια ζώνη και τους
λόφους Κακαβέλλα
και Τσικουριανά.

χαρακτηρίζει και την περίπτωση του μινωικού οικισμού στην περιοχή Χαμαλευρίου, συχνά παρατηρείται διατάραξη στη συνέχεια της κατοίκησης, με μετακίνηση ή περιορισμό της έκτασής της.

Με βάση τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων την περίοδο 1990-2009 υπό τη διεύθυνση της Δρ. Μαρίας Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, η μινωική εγκατάσταση στην περιοχή Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου εντοπίζεται εν μέρει στην παραλιακή ζώνη και κυρίως στους χαμηλούς εύφορους λόφους (Εικ. 1), που πλαισιώνουν στα νότια την ακτή, σε μικρή απόσταση από αυτήν (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1995· Andreadaki-Vlasaki – Papadopoulou 1997· Andreadaki-Vlasaki – Papadopoulou 2005· Andreadaki-Vlasaki – Papadopoulou 2007). Από τη δεκαετία του '60 και έπειτα, οι διαδοχικές επιφανειακές έρευνες Γάλλων (Faure 1960, 202-205), Άγγλων (Hood – Warren – Cadogan 1964, 51-52 και 62-66), και Γερμανών αρχαιολόγων (Schiering – Müller – Niemeier 1982) επεσήμαναν αντιστοίχως τη σπουδαιότητα της περιοχής για τον πολιτισμό και την ιστορία της Κρήτης και υπογράμμισαν την ανάγκη ύπαρξης συστηματικής έρευνας και μελέτης. Η προνομιακή θέση του Χαμαλευρίου πάνω στο δίκτυο, που συνδέει όχι μόνο τα δύο άκρα του νησιού, το ανατολικό με το δυτικό, αλλά και τη βόρεια με τη νότια ακτή του (Kanta 1994, 67), συνηγορεί στον χαρακτηρισμό της ως σταυροδρόμι επικοινωνίας και ενισχύει την υπόθεση η προϊστορική εγκατάσταση να αποτελούσε ένα από τα περιφερειακά κέντρα διοίκησης.

Το τοπωνύμιο da-*22-to,¹ που αναφέρεται σε πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής από την Κνωσό, είναι πιθανό να αντιπροσωπεύει την προϊστορική εγκατάσταση του Χαμαλευρίου,

¹ Το ίδιο τοπωνύμιο αναγράφεται και σε ψευδόστομο αμφορέα της ΥΜ ΙΙΙ Β περιόδου από την Ελευσίνα με προέλευση κατασκευής, όπως έδειξε η ανάλυση πηλού, την κεντροδυτική Κρήτη· βλ. Hallager 1987, 178. Για την άποψη ότι ο οικισμός αυτός μπορεί να τοποθετείται στην περιοχή του Κάστελλου Ρεθύμνου βλ. Τζεδάκις – Κολυβάκη 2016.

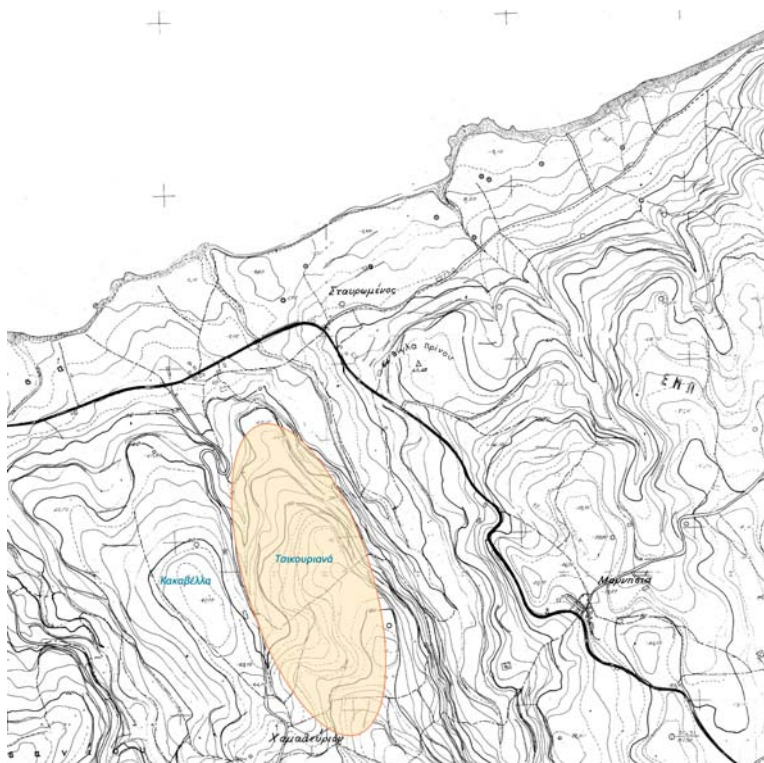
κυρίως γιατί περιλαμβάνεται σε σειρά παραλιακών πόλεων δυτικότερα της Κνωσού, οι οποίες λειτουργούσαν ως περιφερειακά κέντρα δευτερεύουσας σημασίας («second-order»), εν είδει «δορυφόρων» (Bennet 1985, 243).

Η ευρείας έκτασης στρωματογραφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην παρειά της ακτογραμμής το 1999, στη θέση Παλιόκαστρο Σταυρωμένου (Εικ. 1, παραλιακή ζώνη) σε έκταση μήκους 350 μ., με την εποπτεία του αρχαιολόγου Επαμεινώνδα Καπράνου και στο πλαίσιο της κατασκευής τοίχου προστασίας των παράκτιων αρχαιοτήτων, ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς κατέδειξε ανάγλυφα τις απαρχές της κατοίκησης στη συγκεκριμένη περιοχή. Το ενδιαφέρον είναι ότι η ίδρυση της παράλιας εγκατάστασης χρονολογείται ήδη από την ΠΜ ΙΙ, ενώ η κατοίκηση εκεί στην ίδια θέση συνεχίστηκε και στην ΠΜ ΙΙΙ περίοδο (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006).

Η ανάπτυξη του οικισμού στην παράλια ζώνη του Σταυρωμένου συμβαδίζει με μία τάση ίδρυσης νέων θέσεων, συχνά παράκτιων, η οποία διαπιστώνεται από την αρχή της ΠΜ ΙΙ περιόδου και σε άλλες περιοχές κυρίως της ανατολικής Κρήτης.

Στην περίπτωση βέβαια του Σταυρωμένου λόγω της αλληπάλληλης κατοίκησης κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, της συνεχιζόμενης κατακρήμνισης της ακτής, αλλά και της περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας στο τμήμα αυτό, τα σωζόμενα μινωικά κατάλοιπα περιορίζονται προς το παρόν σε κινητά κυρίως ευρήματα με αποτέλεσμα να μην έχουμε σαφή εικόνα του χαρακτήρα και της έκτασής τους.

Στην επόμενη φάση, και ειδικότερα στη μετάβαση από την ΠΜ ΙΙΙ στη ΜΜ ΙΑ, ο μινωικός οικισμός μετακινείται νοτιότερα σε απόσταση 500-600 μ. από την παραλιακή ζώνη, προς τον λόφο Τσικουριανά (Εικ. 2). Οι κάτοικοί του στρέφονται προς το εσωτερικό, επιτυγχάνοντας

Εικ. 2. Ο λόφος Τσικουριανά και η έκταση των ανασκαμμένων αρχαιοτήτων.

Εικ. 3. Ο λόφος Τσικουριανά με τα ανασκαμμένα γεωτεμάχια.

με αυτό τον τρόπο την άμεση πρόσβαση στις πλουτοπαραγωγικές πηγές, δηλαδή την εύφορη γη και την εξασφάλιση νερού από τον Αρκαδιώτη ποταμό, που ρέει στα ανατολικά. Συγχρόνως έχουν ευρεία ορατότητα προς τη θάλασσα, ενώ παράλληλα ελέγχουν καλύτερα τις οδούς επικοινωνίας της ευρύτερης περιοχής. Η στροφή αυτή

προς το εσωτερικό σε θέσεις με εύφορη καλλιεργήσιμη γη ενδεχομένως να οφείλεται και σε δημογραφική αύξηση, η οποία είναι εμφανής ήδη από την ΠΜ ΙΙΙ και με τη δημιουργία μεγάλων οικισμών κυρίως κατά την επόμενη περίοδο στα μετέπειτα ανακτορικά κέντρα, αλλά και σε μικρότερης κλίμακας οικισμούς στο υπόλοιπο νησί, όπου προτιμώνται αγροτικές περιοχές πλησίον της ακτογραμμής (Driessen 2001, 58-59). Επιπλέον είναι χαρακτηριστικό ότι θέσεις χωρίς εύφορη γη, που άκμασαν ως εμπορικοί σταθμοί, εμφανίζουν σημάδια κόπωσης από τη ΜΜ ΙΑ και μετά, ενώ σημειώνεται παράλληλα μία διακρινόμενη γενικευμένη τάση για κατάληψη και εγκατάσταση σε πιο προστατευμένες θέσεις (Vanouranakis 2007, 54).

Η κατοίκηση στον λόφο Τσικουριανά εκτείνεται κατά μήκος του χαμηλού υψώματος από βόρεια έως νότια (Εικ. 3), καταλαμβάνοντας σχεδόν όλο το πλάτωμα σε έκταση περίπου 240 στρ. (600 μ. μήκος × 400 μ. πλάτος). Παρά τις εκτεταμένες μεταγενέστερες διαμορφώσεις και τη συνεχή μέχρι σήμερα καλλιέργεια έχουν αποκαλυφθεί τμήματα από επτά μινωικά κτίσματα και μεμονωμένα κατάλοιπα από τουλάχιστον άλλα δύο, η χρήση των οποίων πιστοποιείται για 300 περίπου χρόνια (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1996· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1997· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1999) σε όλη τη διάρκεια της ΜΜ Ι περιόδου (Εικ. 4). Πρόκειται για κτήρια πολύ διαταραγμένα από τη συνεχή άροση, σε απόσταση μερικών δεκάδων μέτρων μεταξύ τους. Ορισμένα από αυτά, συγκεκριμένα στις θέσεις «Τζαμπακάς» (Εικ. 4) και «Πατέρας», έχουν τη δομική οργάνωση αυτόνομων αγροικιών. Ωστόσο, σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις διαπιστώνεται η ύπαρξη συνεκτικών στοιχείων μεταξύ τους, όπως τα λιθόστρωτα μονοπάτια, που εντοπίστηκαν στις θέσεις «Μπολάνης», Σωχώρα» και «Κονοστάσι» (Εικ. 5) και παραπέμπουν σε οργάνωση οικισμού.

Εικ. 4. Λόφος Τσικουριανά. Θέση «Τζαμπακάς». Κτήριο της ΜΜ Ι περιόδου.

Εικ. 5. Λόφος Τσικουριανά. Θέση «Κονοστάσι». ΜΜ Ι κτήριο με λιθόστρωτο μονοπάτι.

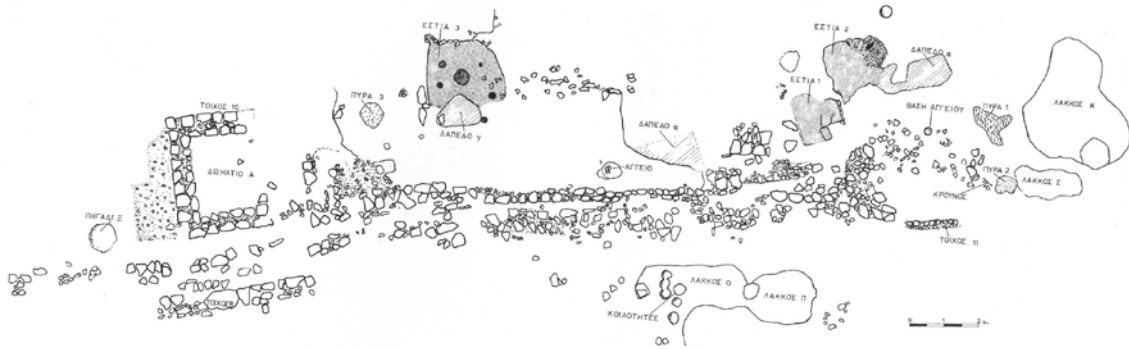

Εικ. 6. Λόφος Τσικουριανά. Θέση «Τζαμπακάς». Τριπλό άνοιγμα στο ΜΜ Ι κτήριο.

Σε ορισμένα από αυτά έχει εντοπισθεί η ύπαρξη ορόφου, όπως στη θέση «Τζαμπακάς», όπου στην πρωιμότερη φάση, τη ΜΜ ΙΑ, του κτηρίου υπήρχαν δάπεδα από κόκκινο κονίαμα σε δωμάτια του ισογείου, ενώ από λευκό κονίαμα ήταν πιθανόν καλυμμένα δάπεδα ή και τοίχοι

Εικ. 7. Λόφος Τσικουριανά. Θέση «Σωχώρα». Δωμάτιο της ΜΜ Ι περιόδου με εστία στο δάπεδο.

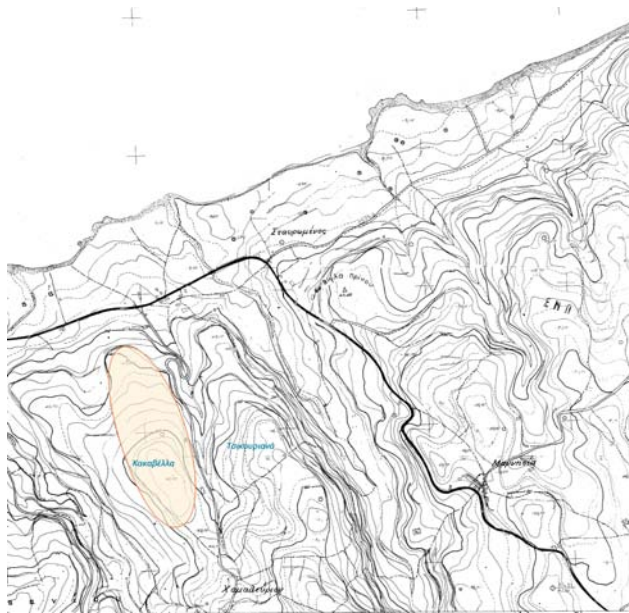

Εικ. 8. Λόφος Τσικουριανά. Θέση «Μπολάνης». Εργαστηριακός χώρος της ΜΜ Ι περιόδου.

του άνω ορόφου. Στο ίδιο κτήριο αποκαλύφθηκε πρώτη μορφή πολύθυρου (Εικ. 6), η οποία χρονολογείται στη δεύτερη φάση χρήσης του, τη ΜΜ ΙΒ (Andreadaki-Vlasaki 1997, 38). Κυκλικές εστίες (Εικ. 7) βυθισμένες στο δάπεδο και κατασκευασμένες από πηλό, με κεντρική κοιλότητα και υπερυψωμένο επίπεδο περιχέλιωμα ήρθαν στο φως στα κτήρια των θέσεων «Τζαμπακάς» και «Σωχώρα» χρονολογούμενες και στις δύο περιπτώσεις στην πρώτη φάση τους, τη ΜΜ Ι Α. Αξιόλογη είναι η εκτεταμένη εργαστηριακή εγκατάσταση στη θέση «Μπολάνης», που χρησίμευε το πιθανότερο για την παρασκευή αιθέριων ελαίων (Vlasaki – Hallager 1995) (Εικ. 8). Ανάλογος εργαστηριακός χώρος αποκαλύφθηκε και στο κτήριο στη θέση «Σωχώρα» (Εικ. 9), όπως συνάγεται από την τυπολογία των αγγείων και την πληθώρα των λίθινων εργαλείων που εντοπίστηκαν εκεί (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη – Παπαδοπούλου 2014).

Εικ. 9. Λόφος Τσικουριανά. Θέση «Σωχώρα». Πιθανός εργαστηριακός χώρος της ΜΜ Ι περιόδου και λιθόστρωτο μονοπάτι.

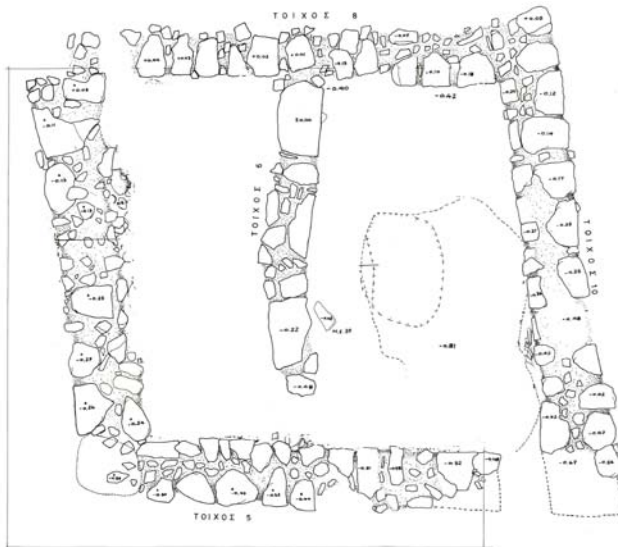

Εικ. 10. Ο λόφος Κακαβέλλα και η έκταση των αρχαιοτήτων.

Στο τέλος της ΜΜΙΒ, η οικιστική εγκατάσταση στον λόφο Τσικουριανά καταστρέφεται πιθανότατα από σεισμό. Οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τα κατεστραμμένα κτήρια και μετακινούνται εκ νέου μόλις 250 μ. δυτικότερα, στο ύψωμα Κακαβέλλα (Εικ.10). Εκεί, σε ένα περιβάλλον ανάλογο με εκείνο απ' όπου έφυγαν, θα συνεχίσουν τη ζωή τους οικοδομώντας καινούργιες κατοικίες. Πρόκειται για τον λιγότερο ανασκαμμένο από τους δύο λόφο και ταυτόχρονα τον πιο διαταραγμένο από τις αλληπάλληλες σύγχρονες καλλιέργειες και διαμορφώσεις. Η μινωική κατοίκηση παρά τις μεταγενέστερες καταστροφικές επεμβάσεις φαίνεται ότι εξαπλώνεται σε μικρότερη έκταση, περίπου 150 στρ. (500 μ. μήκος × 300 μ. πλάτος). Πιθανότατα εκλείπει ο τύπος της μεμονωμένης οικίας/αγροικίας και ο οικισμός αποκτά πλέον έναν πιο συνεκτικό χαρακτήρα. Στο συγκεκριμένο ύψωμα έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα από τη ΜΜ II έως και την ΥΜ III Β περίοδο, παρέχοντας στοιχεία αδιάλειπτης κατοίκησης για έξι περίπου αιώνες, με

Εικ. 11. Λόφος Κακαβέλλα. Θέση «Βατέ». Κτήριο της ΜΜ II-ΜΜ III περιόδου.

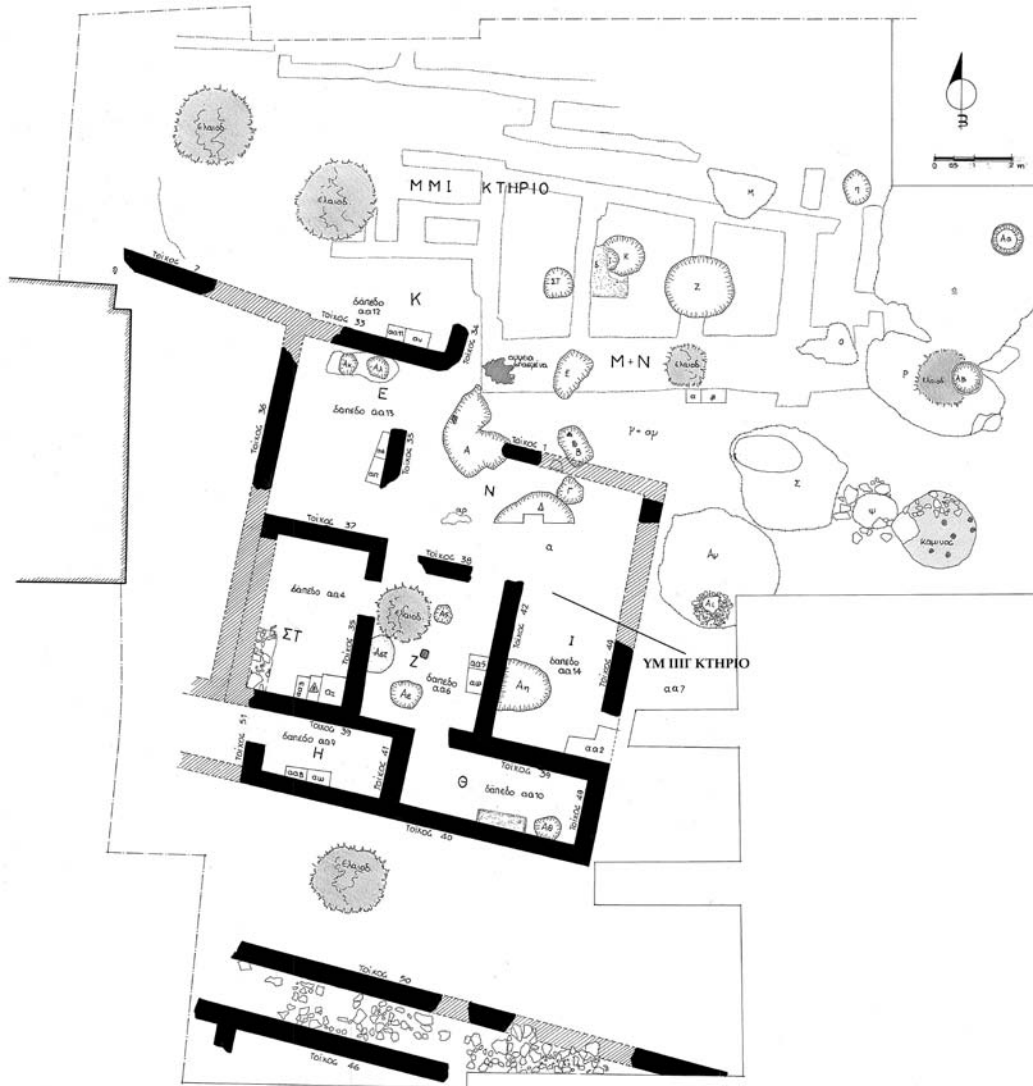
Εικ. 12. Λόφος Κακαβέλλα.
Θέση «Μαντράκια».
Διπλό δωμάτιο της ΥΜ ΙΙΙΑ1
περιόδου.

ιδιαίτερη έμφαση στους ΜΜ ΙΙΙ και τους ΥΜ ΙΙΙΑ1 χρόνους. Εκεί ο οικισμός αναπτύσσεται σε σημαντικό μινωικό κέντρο με κτιριακά κατάλοιπα να αποκαλύπτονται στις θέσεις «Βατέ» (Εικ. 11) (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2004, 869-871) και «Μαντράκια» (Εικ. 12). Στην τελευταία αυτή θέση ανασκάφηκε τμήμα αξιόλογου οικοδομήματος της ΥΜ ΙΙΙΑ1, το οποίο καταστράφηκε από σεισμό (Andreadaki-Vlasaki – Papadopoulou 1997).

Στο τέλος της ΥΜ ΙΙΙΒ η κατοίκηση στον λόφο Κακαβέλλα διακόπτεται και για μια ακόμη φορά ο οικισμός μετακινείται προς τα ανατολικά, επιστρέφοντας στον αρχικό λόφο των Τσικουριανών μετά από κενό έξι περίπου αιώνων (Εικ. 13). Στην αρχή λυιπόν του 12ου αι. π.Χ., οι κάτοικοί του εγκαθίστανται δίπλα σε ορισμένα από τα ερειπωμένα κτήρια της Μεσομινωικής Ι εγκατάστασης, τα οποία πρέπει να ήταν ακόμη ορατά. Μεμονωμένα κτίσματα της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου έχουν έρθει στο φως σε τρία σημεία, κυρίως στο νότιο τμήμα του λόφου. Ειδικότερα στις θέσεις

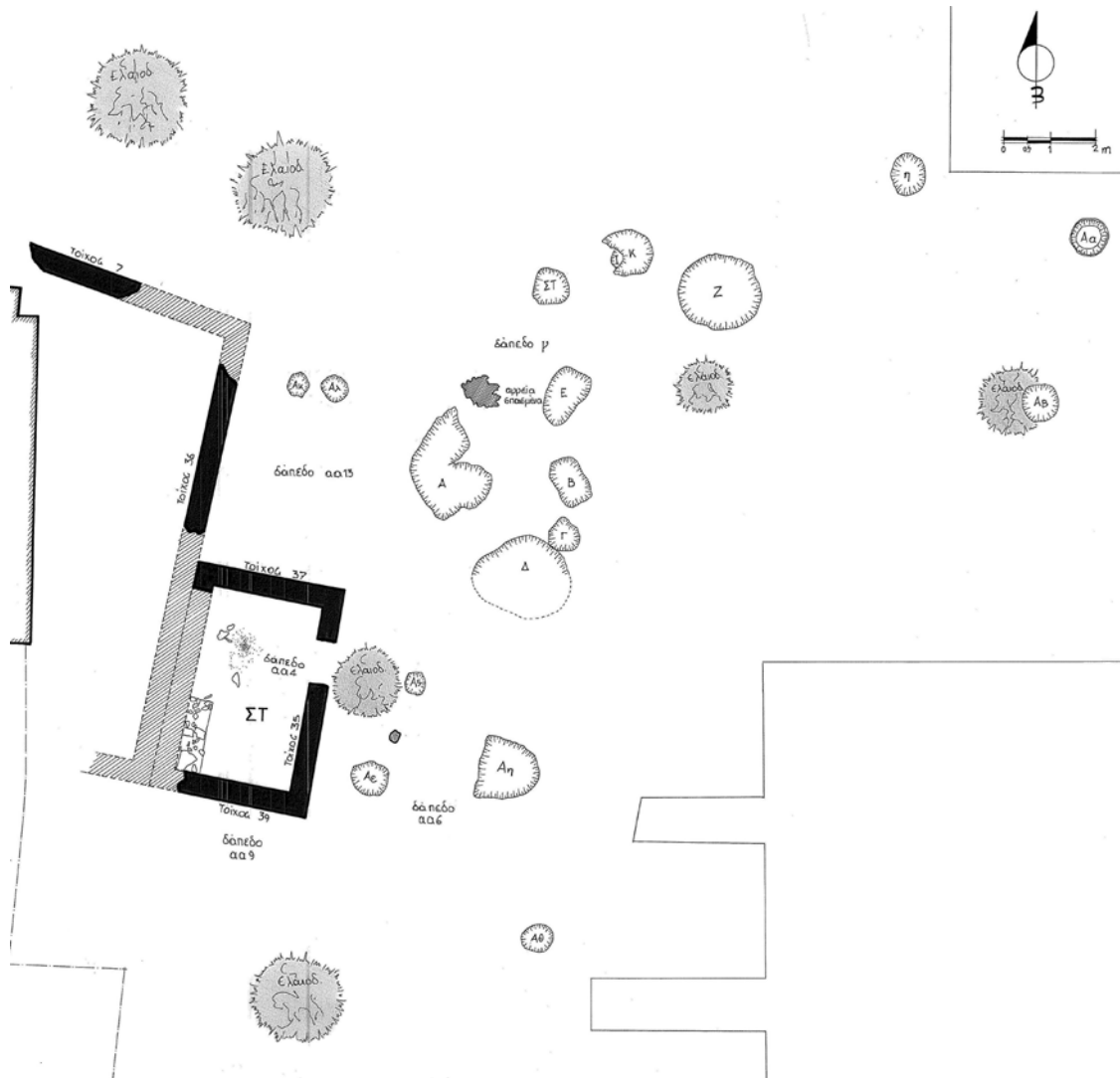

Εικ. 13. Ο λόφος Τσικουριανά με τα ανασκαμμένα γεωτεμάχια της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου.

Εικ. 14. Λόφος Τσικουριανά. Θέση «Πατέρας». Κτήριο της YM IIIΓ περιόδου δίπλα στο MM I/II.

«Μπολάνης», «Πατέρας» (Εικ. 14) και «Χατζαμέτης» ανεγείρονται νέα κτήρια με μεγάλα ισόγεια δωμάτια, καθώς και διαφορετικό προσανατολισμό από τα MM I, τα οποία ωστόσο χαρακτηρίζονται για τη μικρή διάρκεια ζωής τους (Andreadaki-Vlazaki – Papadopoulou 2005· Andreadaki-Vlazaki – Papadopoulou 2007). Τα συγκροτήματα αυτά φαίνεται να είναι αυτόνομα, σε απόσταση μεταξύ τους και πλαισιωμένα από μεγάλο αριθμό ορυγμάτων, μάρτυρες προφανώς συγκεκριμένων τελετουργιών που έλαβαν χώρα εκεί. Οι κυκλικοί αυτοί λάκκοι (Εικ 15) που εντοπίζονται στον ίδιο πάντα λόφο και σε άλλες θέσεις –«Τζαμπακάς», «Σωχώρα», «Αρισμαρή»–, ανεξαρτήτως από την ύπαρξη κτηρίου, όπως προκύπτει από την τυπολογία και τη χρονολόγηση των ευρημάτων τους, διαδραμάτιζαν πιθανότατα σημαντικό ρόλο στη νέα οικιστική εγκατάσταση, όχι μόνο κατά την ίδρυσή του αλλά και κατά τη βραχύβια διάρκειά του (Driessen – Farnoux – Langohr 2008).

Εικ. 15. Λόφος Τσικουριανά. Τελετουργικοί λάκκοι/ορύγματα της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου.

Λίγο πριν από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. η κατοίκηση στην περιοχή Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου εγκαταλείπεται οριστικά. Από τα δεδομένα της ανασκαφής, με τα λιγοστά από ευρήματα δωμάτια, προκύπτει ότι δεν πρόκειται για ξαφνική καταστροφή, αλλά για προαποφασισμένη ενέργεια, που οδήγησε σε οργανωμένη αναχώρηση προς άλλο τόπο.

Β΄

Το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ είναι κατά πόσο μέσα από την επιλογή της παραμονής ή της μετακίνησης εντοπίζονται συνέχειες και αλλαγές σε σχέση με τον χαρακτήρα των κοινοτήτων, οι οποίες ανιχνεύονται στη μορφή της κατοίκησης και μπορούν εύλογα να υποδεικνύουν πιθανές συναφείς κοινωνικές τάσεις: δηλαδή από τη μια ένα εδραιωμένο

κοινωνικό κύρος στην περίπτωση της συνέχειας του οικισμού και από την άλλη την ανάδυση διαφοροποιημένων/ατομικών κοινωνικών συμπεριφορών στην περίπτωση της εγκατάλειψης και μετακίνησης.

Η δημιουργία της μινωικής εγκατάστασης στην περιοχή Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου ήταν προφανώς αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής και συντονισμένων ενεργειών. Για τον λόγο αυτό αποτέλεσε τη βάση μιας μακρόβιας κατοίκησης, η διάρκεια της οποίας διέτρεξε την Εποχή του Χαλκού. Διαπιστώνουμε ότι επιλέχθηκε ένα τυπικό, θα λέγαμε, σχήμα τοπογραφίας, το οποίο χαρακτηρίζει μακρόβιους οικισμούς και ορίζεται από την επίπεδη παράλια ζώνη και τους χαμηλούς εύφορους λόφους στο εσωτερικό, το οποίο βρίσκεται σε μικρή απόσταση από αυτήν (Vanouranakis 2007, 40).

Η μινωική κατοίκηση, στον βαθμό που έχει διασωθεί και αποκαλυφθεί, παρουσιάζει γνωρίσματα συνέχειας και ασυνέχειας, ή καλύτερα στατικής και δυναμικής αντιστοίχως οικιστικής μορφοποίησης (Haggis 2013, 69-81). Ειδικότερα στον λόφο Τσικουριανά η MM IB περίοδος διαδέχεται τη MM IA με διαμορφώσεις, διαρρυθμίσεις και επεκτάσεις, που λειτουργούν προσθετικά στα αυτόνομα αυτά κτίσματα-αγροικίες, χωρίς να διαφοροποιούν ιδιαίτερως τη μορφή ή τον προσανατολισμό της αρχικής κατασκευής. Η αρχιτεκτονική αυτή επανάληψη απηχεί σταθερότητα και μονιμότητα, που προφανώς συνδέεται με το στίγμα της οργανωτικής και οικονομικής δομής της κοινότητας. Πρόκειται για επεκτάσεις των αρχικών νοικοκυριών προκειμένου να φιλοξενήσουν τις επόμενες γενιές, κατά τρόπο που το παλιό να εγγυάται τη βιωσιμότητα και την ασφάλεια του νέου και κατ' επέκταση το νέο να ενσωματώνεται οργανικά και –κυρίως– λειτουργικά στο παλαιό.

Ωστόσο, στο τέλος της MM IB διαπιστώνονται ορισμένες διαφοροποιήσεις με την εμφάνιση κατασκευών που αντιπαρατίθενται στις προηγούμενες, όπως η ανόρθωση τοίχων στη θέση «Τζαμπακάς», σε εντελώς διαφορετικό προσανατολισμό από τους υφιστάμενους. Συγχρόνως επέρχεται η καταστροφή και η απόφαση για μετακίνηση στον όμορο λόφο Κακαβέλλα. Το γεγονός της καταστροφής από μόνο του επηρεάζει τη μετάβαση σε νέες καταστάσεις πραγμάτων με κύριο μοχλό την επανίδρυση των οικισμών, μέσα ακριβώς από τη δυναμική διαλεκτική σχέση παρελθόντος και αναπροσανατολισμού του. Ορίζονται έτσι διεργασίες μετασχηματισμού, που είναι δυνατό να απηχούν τον επαναπροσδιορισμό ρόλων και ταυτοτήτων των κοινωνικών ομάδων και κατ' επέκταση και των κοινωνικών δομών· ιδιαίτερως μάλιστα αν ο επανιδρυμένος οικισμός έχει μεγάλη διάρκεια ζωής, όπως στην περίπτωση εκείνου στον λόφο Κακαβέλλα, που παραμένει σε λειτουργία για έξι αιώνες παρά τις καταστροφές που διαπιστώνονται σε ορισμένες χρονικές φάσεις. Διαπιστώνεται, επομένως, ότι δεν μένουν στον ίδιο τόπο, στον λόφο «Τσικουριανά», για να ανοικοδομήσουν τον κατεστραμμένο οικισμό, αλλά αποκόπτονται δυναμικά από το παρελθόν τους, γιατί χρειάζονται έναν νέο χώρο, ένα *άγραφο/κενό* τοπίο για να αναπτυχθεί η μνημειακότητα και η νέα τάξη πραγμάτων (Vanouranakis 2007, 165-166). Την περίοδο αυτή παρατηρείται και η *αστικοποίηση* των οικισμών με τη μετάβαση σε πιο μνημειακές και συνεκτικές αρχιτεκτονικές μορφές.

Η επιστροφή στον λόφο Τσικουριανά μετά από έξι αιώνες στην αρχή του 12ου αι. π.Χ. σηματοδοτείται επίσης από μια δυναμική διαχείριση του χώρου με τη σαφή διαφοροποίηση

των κτηρίων. Τα καινούργια αυτά κτίσματα που ανεγείρονται, διευθετούνται –πιθανότατα σκοπίμως– σε διαφορετικό άξονα προσανατολισμού από τις ύστερες προανακτορικές/παλαιοανακτορικές οικίες, ακόμη και στις περιπτώσεις που οι τελευταίες μπορεί να ήταν εν μέρει ορατές (Haggis 2013).

Όπως ήδη προαναφέραμε, οι μετακινήσεις του μινωικού οικισμού στην περιοχή Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου συμβαδίζουν στην πλειονότητά τους με ορισμένες γενικευμένες τάσεις που διαπιστώνονται και σε άλλες θέσεις του νησιού. Οι εξαιτίας διαφόρων παραγόντων (φυσικών ή άλλων) επιλογές για την αλλαγή χώρου της μινωικής εγκατάστασης, τη μετεγκατάσταση σε συγκεκριμένες τουλάχιστον χρονικές φάσεις του οικισμού, όπως στη μετάβαση από τη ΠΜ III στη ΜΜΙΑ και στο τέλος της ΜΜΙΒ, και την όχι πάντα εν μέρει επαναχρησιμοποίηση ή/και επανοικοδόμησή του, φαίνεται να ακολουθούν ρυθμούς διαστρωμάτωσης και ανάπτυξης, οι οποίοι είναι συμβατοί με την αύξηση του πληθυσμού ή και με πιθανώς συνθετότερες συνθήκες κοινωνικής ζωής, παραγωγής και χρήσης αγαθών. Οι τροποποιητικές αυτές διεργασίες ως προς τον χαρακτήρα του μινωικού οικισμού, όπως αναπτύσσονται στους δύο λόφους, υποδεικνύουν πιθανότατα το πέρασμα από τις μικρής κλίμακας κοινότητες στους *πυρηνικούς* και *αστικούς* στη συνέχεια οικισμούς.

Ακόμα, η οριστική εγκατάλειψη της περιοχής πριν το μέσο της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου ευλόγως εντάσσεται στη σταδιακή αποδυνάμωση των οικισμών, που παρατηρείται από το τέλος του 13ου και κυρίως κατά τον 12ο αι. π.Χ. Ειδικότερα από τα μέσα της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου και πριν το τέλος αυτής διαπιστώθηκαν καταστροφές σε οικισμούς, όπως στα Χανιά, τον Κομμό, την Αγία Τριάδα, τα Μάλια, το Παλαίικαστρο, την Αγία Πελαγία και τον Μόχλο, οι οποίες προκάλεσαν αλλαγή στη μορφή της κατοίκησης ή/και εγκαταλείψεις θέσεων (Rehak – Younger 1998, 166-167· Hallager – Hallager 2003, 288· Alusik 2007, 174· Soles 2008, 6-9· Smith 2010, 137).

Από την αρχή της ΥΜ ΙΙΙΓ παρατηρήθηκε σταδιακή αποδυνάμωση των οικισμών, που ξεκίνησε από την προηγούμενη περίοδο, χωρίς όμως η τάση αυτή να εμφανίζεται συγχρόνως, καθώς μεγάλοι πεδινοί οικισμοί σε όλη την Κρήτη εξακολούθησαν να κατοικούνται για ένα διάστημα (Perna 2011, 124-125). Σταδιακά, ωστόσο, διαπιστώθηκαν αρκετά δραστικές αλλαγές στη μορφή της κατοίκησης, συχνά με την εγκατάλειψη, των πεδινών ή παράκτιων, εύκολα προσβάσιμων θέσεων και την ίδρυση νέων σε πιο δυσπρόσιτες περιοχές με υψηλότερο υψόμετρο (Nowicki 2000, 228-235).

Γ'

Οι γενικές αρχές που διέπουν αφενός την αλλαγή χώρου εγκατάστασης οικισμών και αφετέρου τη θεσμική εδραίωσή τους είναι σαφές ότι αποδίδουν συνειδητές και οργανωμένες επιλογές. Οι συμβολικές διαστάσεις των επιλογών αυτών μπορεί να απηχούν αντιλήψεις και στρατηγικές, που οι κοινωνικές ομάδες αναπτύσσουν μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, αλλά και μεταξύ επίκαιρων επιδιώξεων και προγονικού κύρους.

Συνεπώς αν είναι ιδιαίτερος δύσκολο να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό αναπαράγονται δομές της κοινωνικής πραγματικότητας, οι αλλαγές και οι συνέχειες στους χώρους εγκατάστασης ορίζουν σημαντικές παράμετρους συλλογικότητας, συνθέτουν όψεις των σχέσεων που ενδια-

φερόμενες κοινωνικές ομάδες αναπτύσσουν μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, μεταξύ επίκαιρων επιδιώξεων και προγονικού κύρους.

Ορίζεται, έτσι, ένα ιδιαίτερος ενδιαφέρον ερευνητικό πεδίο, το οποίο, όπως προκύπτει από την παρούσα προκαταρκτική εξέταση της περίπτωσης του Χαμαλευρίου, αφορά τις κοινωνικές πρακτικές διαχείρισης του οικιστικού χώρου και του φυσικού περιβάλλοντός του. Οι πρακτικές αυτές συνδέονται με τη διαμόρφωση των εκάστοτε συνθηκών διαβίωσης και δράσης, στο πλαίσιο πάντα των πολιτισμικών συντεταγμένων των προϊστορικών χρόνων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Tomas Alusik (2007), *Defensive Architecture of Prehistoric Crete*, BAR International Series 1637, Oxford.
- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1995), «Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον στην περιοχή Σταυρωμένου/Χαμαλευρίου Ρεθύμνου», *Κρητολογικά Γράμματα* 11 (1995), 367-379.
- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1996), «Χαμαλεύρι. Αγρός Δημ. Στρατιδάκη», *ΑΔ* 46 (1991), *Χρονικά Β΄ 2*, Αθήνα 1996, 426-429.
- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1997), «Χαμαλεύρι. Αγρός Δημ. Στρατιδάκη», *ΑΔ* 47 (1992), *Χρονικά Β΄ 2*, Αθήνα 1997, 583-590.
- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1999), «Χαμαλεύρι. Αγρός Γεωργ. και Στ. Δευτεραίου (θέση Πατέρας)», *ΑΔ* 49 (1994), *Χρονικά Β΄ 2*, Αθήνα 1999, 730-734.
- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (2004), «Χαμαλεύρι», *ΑΔ* 53 (1998), *Χρονικά Β΄ 3*, Αθήνα 2004, 869-872.
- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μαρία (2006), «Επαρχία Ρεθύμνου. Σταυρωμένος Ρεθύμνου», *ΑΔ* 54 (1999), *Χρονικά Β΄ 2*, Αθήνα 2006, 866-867.
- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη – Ελένη Παπαδοπούλου (2014), «Χαμαλεύρι. Θέση “Σωχώρα” Χαμαλευρίου (αγροτεμάχιο Χ. Γ. Ξεζάκη)», *ΑΔ* 64 (2009), *Χρονικά Β΄ 2*, Αθήνα 2014, 917-919.
- Maria Andreadaki-Vlasaki (1997), “Craftsmanship at MM Khamalevri in Rethymnon”, Robert Laffineur – Philip P. Betancourt (eds.), *TEXNH, Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, 18-21 April 1996*, Philadelphia, Temple University, 37-44.
- Maria Andreadaki-Vlasaki – Eleni Papadopoulou (1997), “LM IIIA:1 Pottery from Khamalevri, Rethymnon”, Erik Hallager – Birgit P. Hallager (eds.), *Late Minoan III pottery, Chronology and Terminology, Acts of a meeting held at the Danish Institute at Athens, August 12-14 1994*, Monographs of the Danish Institute at Athens 1, Athens, 111-155.
- Maria Andreadaki-Vlasaki – Eleni Papadopoulou (2005), “The Habitation at Khamalevri, Rethymnon during the 12th century B.C.”, Anna Lucia D’Agata – Jennifer Moody (eds.), *Ariadne’s Threads: Connections between Crete and the Greek Mainland in the Post Palatial Period (Late Minoan III A2 to LM IIIC), Proceedings of the International Workshop held at Athens, Scuola Archeologica Italiana 5-6 April 2003*, Tripodes 3, Atene, 353-397.
- Maria Andreadaki-Vlasaki – Eleni Papadopoulou (2007), “Recent Evidence for the Destruction of the LM IIIC Habitation at Khamalevri, Rethymnon”, Sigrid Deger-Jalkotzy – Michaela Zavadil (eds.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms II: LH IIIC Middle. Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th 2004*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 27-53.

- John Bennet (1985), "The Structure of the Linear B Administration at Knossos", *AJA* 89, 231-249.
- Jan Driessen (2001), "History and Hierarchy. Preliminary Observations on the Settlement Pattern of Minoan Crete", Keith Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, 51-71.
- Jan Driessen (2010), "Spirit of place. Minoan houses as major actors", Daniel J. Pullen (ed.), *Political Economies of the Aegean Bronze Age, Langford Conference (Talahassee, du 22/02/2007 au 24/02/2007)*, Oxford, 35-65.
- Jan Driessen – Alexandre Farnoux – Charlotte Langohr (2008), "Favissae. Feasting pits in LM III", Louise Hitchcock – Robert Laffineur – Janice Crowley (eds.), *DAIS, The Aegean Feast, Proceedings of the 12th International Aegean Conference, Aegaeum 29*, 197-205.
- Paul Faure (1960), "Recherches de spéléologie et de topographie crétoises", *BCH* LXXXIV, 202-205.
- Donald C. Haggis (2013), "Destruction and the formation of static and dynamic settlement structures in the Aegean", Jan Driessen (ed.), *Destruction, Archaeological, philological and historical perspectives, Louvain-la-Neuve, 24-24 November 2011*, Presses Universitaires de Louvain, 63-87.
- Erik Hallager (1987), "The Inscribed Stirrup Jars: Implications for Late Minoan IIIB Crete", *AJA* 91, 171-190.
- Erik Hallager – Birgitta P. Hallager 2003 (eds.), *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1987 and 2001*, Vol. III: 1,2, The Late Minoan IIIB: 2 Settlement, Stockholm.
- Sinclair F. Hood – Peter Warren – Gerald Cadogan (1964), "Travels in Crete, 1962", *BSA* 59, 50-99.
- Athanasia Kanta (1994), "The post-palatial period in the area of the Amari. Trade and communication between the north and south coasts of Crete", Luigi Rocchetti (ed.), *Sybrita, La valle di Amari fra Bronzo e Ferro*, Roma, Istituto per gli Studi Egeo-anatolici, 67-74.
- Krzysztof Nowicki (2000), "Defensible Sites in Crete c. 1200-800", *LM IIIB/IIIC through Early Geometric*, Aegaeum 21, Liège-Austin.
- Katia Perna (2011) "The LM IIIC Burial Culture in Crete: A Socio-Economic Perspective", Joanne M. A. Murphy (ed.), *Prehistoric Crete, Regional and Diachronic Studies on Mortuary Systems*, Philadelphia, Pennsylvania, INSTAP Academic Press, 119-164.
- Paul Rehak – John G. Younger (1998), "Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete", *AJA* 102, 91-173.
- Wolfgang Schiering – Walter Müller – Wolf-Dietrich Niemeier (1982), "Landbegehungen in Rethymnon und Umgebung", *AA*, 17-47.
- Angus K. Smith (2010), *Mochlos IIB: Period IV, The Mycenaean Settlement and Cemetery: The Pottery* (Prehistory Monographs 27), Philadelphia, INSTAP Academic Press.
- Jeffrey S. Soles (2008), *Mochlos IIA: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery: The Sites* (Prehistory Monographs 23), Philadelphia, INSTAP Academic Press.
- Γιάννης Τζεδάκις – Βασιλική Κολυβάκη (2016), «Νέα ΥΜ III εγκατάσταση στον άξονα νότου-βορρά: επάρκεια πρώτων υλών και ροές αγαθών», *12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ηράκλειο 21-25.9.2016), Περιλήψεις*, 357-358.
- Giorgos Vavouranakis (2007), *Funerary Landscapes East of Lasithi, Crete, in the Bronze Age*, BAR International Series 1606, Oxford.
- Maria Vlasaki – Erik Hallager (1995), "Evidence for seal use in prepalatial Western Crete", *CMS* 5, 251-270.